

Kova dėl žemės: dvaro ir laisvųjų žmonių santykiai sprendžiant žemės nuosavybės klausimą XIX a. II pusėje

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas bairauskaite@istorija.lt

Straipsnyje gilinamasi į stambių dvarų savininkų ir laikinųjų žmonių, nuomojusių dvarų žemę, santykius po baudžios panaikinimo. Aptariama šiuos santykius reguliavusi imperijos valdžios politika, dvarų savininkų ir laisvųjų žmonių laikysena atsižvelgiant į luominės visuomenės socialinės struktūros neišbaigtumą, komplikuo-tą valdinių socialinę identifikaciją, privačios nuosavybės neliečiamumo sampratą. Straipsnyje aptariama bajorų žemvaldžių situacija XIX a. antrojoje pusėje, kurią galima apibūdinti kaip žemėvaldos krizę, ir mėginimai ją įveikti taikiomis priemonėmis.

Raktažodžiai: baudžios panaikinimas, agrarinė politika, dvarininkas, laisvasis žmogus, priverstinė nuoma, kova dėl žemės, pasipriešinimas

IVADAS

Baudžios panaikinimo reforma keitė ne tik dvaro ir baudžiavinių valstiečių žemėnaudos santykį [20]. Bajorų privačiose valdose, dvaruose ir miesteliuose gyveno įvairių socialinių grupių žmonių, nuomojusių savininko žemę. Panaikinus baudžiąvą stambūs dvarai neteko daug žemės ir darbo jėgos, jiems reikėjo pertvarkyti ūkį, peržiūrėti pajamų šaltinius, todėl dvarininkams rūpėjo sureguliuoti santykius ir su žemės nuomininkais, visų pirma su laisvaisiais žmonėmis, paprastai sėsliais dvaro gyventojais, mokėjusiais nuomą ir atlikusiais dvarui prievoles. Nuomos terminai nebuvo griežtai nustatyti, todėl laikinumo samprata neturėjo aiškesnio pagrindimo. Dvaro savininkui ir laisvajam žmogui pakako žodinio susitarimo nuomos santykiams palaikyti, o jeigu sutartys ir buvo sudaromos raštu, jas paprastai saugojo dvaras.

Baudžios naikinimo laikotarpiu dvaro ir laisvųjų žmonių nuosavybės santykiai sukūrė konfliktinę situaciją. Dvarininkai nesijautė privalą pasidalyti žeme su žemės nuomininkais, nors jie dešimtmečiais buvo pririšti prie dvaro. Laisvųjų žmonių požiūris į reformos teisingumą rėmėsi įsitikinimu, kad žemė priklauso visiems, kas ją dirbo praeityje ar dirba dabar. Jie nebuvo pasirengę keisti gyvenimo būdą ir palikti kaimą, nuomininkų statusas jų netenkino, be žemės jiems grėsė pauperizacija. Dvarai ir silpnai išvystytas miestas

nebuvo pasirengę juos absorbuoti. 1861 m. vasario 19 d. nuostatai buvo skirti tik baudžiauninkams ir nebuvo susiję su kitų dvarų gyventojų grupėmis. Jau vien dėl šios priežasties Vakarų gubernijų dvaras ir kaimas pateko į nesusikalbėjimo situaciją. Didelė kliūtis pradėti dialogą ir sėkmingai sureguliuoti žemėnaudos santykius su dvaruose sėsliai įsikūrusiais žemdirbiais (ne baudžiauninkais) buvo imperijos agrarinė *aliter* socialinė politika kaime ir 1863–1864 m. sukilimas, skatinęs valdžią manipuliuoti valdiniais politiniuose žaidimuose ir neatsižvelgti į jų lūkesčius. Generalgubernatoriai, vietos administracija, priklausomai nuo laikotarpio, taikė skirtingas politikas, centrinė valdžia dėl įvairių kaimo socialinių grupių padėties sutvarkymo neturėjo vienos nuomonės, nelanksčiai ir neoperatyviai svarstė opiausias kaimo žmonių aprūpinimo žeme problemas, nors buvo linkusi į kompromisus. Tai truko dešimtmečius ir tik laikinai prislopindavo tarp dvaro ir kaimo tvyrojusią įtampą.

Komplikuotus laisvųjų žmonių ir dvarininkų santykius aptarė Leonas Mulevičius, paskelbęs du straipsnius apie laisvųjų žmonių kovą dėl žemės ir jų žemėvaldą [23; 24]. Laisvųjų žmonių pasipriešinimas ketinimams iškraustyti juos iš dvarų sudarė daugumą epizodų, patekusių į L. Mulevičiaus sudarytą valstiečių judėjimo kroniką [22, 202–294]. Lietuvos istoriografijoje tai vienintelis istorikas, išsamiai aptaręs Rusijos imperijos požiūrį į laisvųjų žmonių aprūpinimą žeme, dvarininkų bandymus iškeldinti iš dvarų į žemės nuosavybę pretendavusius nuomininkus, dvaro ir laisvųjų žmonių konfliktą, peraugusį į atvirą maištavimą, valdžios bandymus ieškoti būdų aprūpinti žeme šią kaimo gyventojų grupę. L. Mulevičiui labiau rūpėjo vadinamieji „antrosios kategorijos laisvieji žmonės“, kuriems po baudžiavos panaikinimo buvo paliktas nuomininkų statusas. Jis aptarė laisvųjų žmonių skaičių ir teritorinį pasiskirstymą. Jo surinkti duomenys rodo, kad daugiausia laisvųjų žmonių buvo Kauno gubernijoje (Žemaitijoje ir Panevėžio apskrityje) ir Vilniaus gubernijos Trakų apskrities dvaruose. Prieš valstiečių reformą į šią žmonių kategoriją pateko ir baudžiauninkai. Teigiama, kad dvarininkai juos perrašydavo laisvaisiais žmonėmis prieš pat reformą, nes žinojo ar nuspėjo, kad žemę gaus tik baudžiauninkai. L. Mulevičius aptarė valdžios politiką laisvųjų žmonių atžvilgiu, ją vertino kaip valdžios ir dvarininkų susitarimą prieš šią kaimo gyventojų grupę, pažeistą jos teisę į žemės nuosavybę. Svarbus tyrimo akcentas – laisviesiems žmonėms darytas spaudimas ir jų nuvarymas nuo žemės, vertinamas kaip neteisingas socialinis aktas, „turtuolių ir vargšų“ kovos apraiška. Šio istoriko tyrimui būdingas operavimas gausiais empiriniais duomenimis, ypač daug dėmesio skiriama žemės nuomos kainoms, tačiau dabartinė šaltinių analizė rodo, kad šie duomenys buvo naudoti pasirinktinai, siekiant akcentuoti laisviesiems žmonėms padarytą skriaudą, jų pasipriešinimą ir iškovojimus. Kitaip tariant, L. Mulevičiaus tyrimo pagrindinę analitinę kategoriją sudarė socialinis teisingumas.

Šio straipsnio tikslas – analizuoti dvaro ir laisvųjų žmonių kovą dėl žemės atsižvelgiant į luominės visuomenės socialinės struktūros neišbaigtumą, komplikotą valdinių socialinę identifikaciją, privačios nuosavybės neliečiamumo sampratą. Tokia prieiga leidžia aiškinti imperinės valdžios socialinės politikos pobūdį ir jos įgyvendinimo rezultatą. Kitas straipsnio tikslas orientuotas į XIX a. antrosios pusės bajorų žemvaldžių situaciją, kurią galima apibūdinti kaip žemėvaldos krizę. Šioje vietoje svarbu išsiaiškinti bajorų žemvaldžių elgseną ir jos motyvus tapus neapibrėžtų socialinių santykių, imperijos politikos ir „pabudusio“ kaimo įkaltais.

LAISVŲJŲ ŽMONIŲ IDENTIFIKACIJA: OFICIALIOJI VERSIJA

Su laisvųjų žmonių identifikacija, jų statuso apibrėžimu Rusijos imperijos valdžia susidūrė tuoj po padalijimų. Jau tada dvaro ir kaimo santykius komplikavo skirtingas šių žmonių

laisvės ir nelaisvės supratimas. Pagal oficialiąją versiją, kuri sustiprėjo svarstant laisvųjų žmonių klausimą XIX a. 7-ajame dešimtmetyje, Vakarų gubernijose besiverčiantis žemdirbyste laisvasis žmogus turėjo reikšti pirmiausia iš užsienio atvykusį kolonistą, apsigyvenusį privačiose valdose. XVIII a. pabaigoje į laisvuosius žmonės pateko dalis baudžiauninkų, kuriuos dvarininkai, neįsigilinę į gyventojų surašymo reikalavimus, revizijoje įvardijo laisvaisiais žmonėmis. Ir priešingai, dalis laisvųjų žmonių revizijose užsirašė baudžiauninkais. Ilgainiui į laisvuosius žmones pateko buvusi šlėkta, neįrodžiusi bajorystės. Taip situaciją vertino valdininkai, rinkę informaciją apie laisvuosius žmones [7, 26v]. Formaliai apibrėžtas statusas reiškė mokestinius ir prievolinius įsipareigojimus dvarui bei valstybei, tačiau jis dažnai nesutapo su pačių žmonių įsivaizduojamu statusu. Todėl tarp dvaro ir kintamojo statuso žemdirbių vyko ginčai tiek dėl jų socialinės padėties apibrėžimo, tiek dėl dvaro žemėje įrengtų statinių, nuomos mokesčių ir pan.

Siekiant sureguliuoti dvaro ir laisvųjų žmonių santykius 1847 m. gegužės 23 d. imperatorius patvirtino Vakarų gubernijų komiteto parengtus nuostatus dėl šiose gubernijose privačių savininkų žemėse gyvenančių laisvųjų žmonių padėties sutvarkymo. Jų atveju privačiu žemės savininku buvo laikomas bajoras dvarininkas, pirklys, net mokestinio luomo žmogus, išskyrus žydus. Laisviesiems žmonėms, pageidavusiems nekeisti savo socialinio statuso į miestiečius ar valstybinius valstiečius, bet likti privačioje žemėje, buvo leista tai padaryti. Kad jie būtų atskirti nuo valstiečių baudžiauninkų, liepta į revizijas įrašyti atskiru sąrašu. Tačiau įrašytieji turėjo žemės savininkui atlikti natūralias prievoles ir pasišalinti iš valdos tik savininkui leidus. Žemėnaudos santykius liepta sureguliuoti pasirašius žemės nuomos sutartį ne trumpiau kaip 6 ir ne ilgiau kaip 12 metų. Turėjo būti aptarti abipusiai įsipareigojimai ir numatytas atlygis dėl sutarties nesilaikymo ir nuostolių padengimo. Įstatymas numatė laisvųjų žmonių persikėlimo į kitą vietą sąlygas, taip pat leido žemės savininkams iškeldinti nuomininką sutarčiai pasibaigus, jeigu ji nebūtų pratęsiama. Tik apie tokį sprendimą reikėjo prieš metus įspėti nuomininką [17].

Įstatymas siūlė racionalų žemėnaudos santykių sutvarkymą, tačiau buvo sunkiai įgyvendinamas dėl kelių priežasčių. Pirmą, ankstesniais metais pergrupuoti dvaro žmonių socialiniai statusai vertė valdžią, dvarą ir kaimą įsivelti į laisvųjų žmonių identifikaciją, kuri paprastai sprendėsi teisme ir turėjo nevienareikšmių pasekmių. Antra, laisvieji žmonės mokėjo daugiau kaip du kartus didesnę pagalgės mokestį nei baudžiauninkai, jų žemės (žemskinės) prievolės taip pat buvo didesnės. Rusijos imperijos fiskalinis modelis numatė kolektyvinę atsakomybę už mokesčių surinkimą. Todėl nei dvaras, nei juolab baudžiavinis kaimas nebuvo suinteresuoti prisiimti atsakomybę už laisvųjų žmonių mokesčius. Dvaras stengėsi juos „išregistruoti“, bet kaimo ir miestų bendruomenės jų taip pat nepageidavo. Situaciją kiek sušvelnino 1850 m. rugpjūčio 31 d. paskelbtas Valdančiojo Senato įsakas, kuriu dvarininkams buvo leista laisvuosius žmones perrašyti miestiečiais neatsiklausus miesto bendruomenės sutikimo. Tokiu būdu, kaip rodo Vidaus reikalų ministerijoje parengta medžiaga, 1851–1858 m. Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernijose į miestiečių luomą buvo įrašyti 11 752 laisvieji žmonės (vyrai). Dalį jų sudarė perrašytieji dvarininkų iniciatyva, taip pat laisvieji žmonės persirašė ir savo noru, nes 1847 m. įstatymas numatė jiems laikinas rekruto prievolės ir mokesčių lengvatas [7, 27]. Šios manipuliacijos su formalioju socialiniu statusu laisvųjų žmonių santykių su dvaru nenutraukė. Dauguma jų liko nuomojamoje žemėje, mokėjo činšą, dvarui ėjo prievoles, dažnai be sutarčių, kaip buvo įprasta. Trečia, skyrėsi aukštesniųjų ir žemesniųjų visuomenės sluoksnių teisinė sąmonė, žemesniesiems

sluoksniams artimesnė paprotinė teisė veikė jų supratimą apie teisingumą, todėl įstatymais pasitikėjo tik tada, kai juos laikė teisingais.

1857 m. Vakarų gubernijose pradėjo veikti komitetai, parengę siūlymus dėl valstiečių išlaisvinimo. Metų pabaigoje viešai buvo paskelbtas imperatoriaus 1857 m. lapkričio 20 d. reskriptas apie rengiamą baudžiaivos panaikinimo reformą [21, 15].

Neįmanoma paneigti valdininkų eskaluoto fakto, kad dėl perspektyvos gauti žemės laisvieji žmonės dėjo pastangas pakeisti socialinį statusą – tapti baudžiauninkais. Tuo tarpu dvarininkai, priešingai, baudžiauninkus pervedė į laisvuosius, kad sumažėtų pretendentų į žemę skaičius. Valstiečių įrašymą prie laisvųjų žmonių sustabdė 1861 m. rugsėjo 21 d. Kaimo gyventojų padėties sutvarkymo vyriausiojo komiteto nutarimas Vakarų gubernijose nutraukti laisvųjų žmonių bylų nagrinėjimą. Tuos valstiečius, kurie buvo pripažinti laisvaisiais žmonėmis, bet šis sprendimas teisiškai dar neįsigaliojo, buvo leista, kaip ir buvusius baudžiauninkus, palikti laikiniais prievolininkais ir jiems leisti išsipirkti žemę. Jeigu šie žmonės savo noru atsisakytų laikinųjų prievolininkų statuso, apie tai turėjo pranešti kol dar nesudaryti nuostatiniai raštai [17.1].

Tačiau ši priemonė nebuvo efektyvi, manipuliavimas socialine identifikacija sukūrė situaciją, galutinai panaikinusių bajorijos paternalistinę laikyseną valstiečių atžvilgiu. Stambių dvarų savininkai negailestingai kratėsi ištisų kaimų gyventojų. Oficialioje medžiagoje minimi atvejai aiškiai rodė kryptingą bajorų žemvaldžių taktiką, kurios tikslas buvo apginti privačią nuosavybę, sumažinti nuostolius, susijusius su reforma. Darė tai atvirai, naudodami teisines priemones. 1858 m. rugsėjo 2 d. įsaku Valdantysis Senatas laisvaisiais žmonėmis pripažino Kauno gubernijos Telšių apskrities Gintališkės dvaro savininko Ignoto Leduchovskio baudžiauninkus – iš viso 1 703 vyrus ir 2 081 moterį. 1859 m. Kauno gubernijos išdo rūmai įrašė juos į šią kategoriją ir apskaičiavo mokesčius iki to laiko, kol jie apsispręs ir pasirinks naują socialinį statusą. Pasirinkimas buvo nedidelis – tapti valstybiniais valstiečiais arba miestiečiais. Valstiečiai atsisakė tai padaryti ir kreipėsi į policiją, reikalaudami atlyginti įvairius piniginius nuostolius ir pripažinti jų teisę į pastatus, kuriuos jie įsigijo vieni iš kitų. Telšių žemės teismas 1862 m. valstiečių pretenzijų nepatenkino, bet patarė dėl pastatų bylinėtis su dvarininku nustatyta tvarka. Finansų ministerijos potvarkiu Senato įsakui besipriešinantys valstiečiai be jų sutikimo buvo pervesti į Telšių miestiečius, dvejįs metams atleisti nuo mokesčių ir penkeriems – nuo rekruto prievolės. Valstiečiai pareiškė, kad statuso pakeitimas jų netenkina, jo nepripažįsta (nepripažinimą demonstravo atsisakydami pateikti mieste revizijos sąrašus ir pasirašyti pranešimus apie jų įrašymą į miestiečius), pranešė pasiliksią dvare, savo sodybose, kurios jiems priklauso, ir nuomos sutarčių su dvaru nesudarys. I. Leduchovskis pareikalavo iškeldinti iš dvaro dešimt aktyviausių, nepaklusti kurstančių valstiečių, tai ir buvo padaryta pasitelkus policiją ir karinę komandą. Imperatoriaus vardu pateiktas valstiečių skundas taip pat nebuvo patenkintas – tiek dvarininkas, tiek centro ir vietinė valdžia veikė pagal galiojančius įstatymus ir kitokio sprendimo priimti negalėjo [7, 27v– 28v].

Panašūs incidentai vyko kituose stambiuose dvaruose. Telšių apskrities Mišučių dvare, kuris priklausė dvarininkui Konstantinui Parčevskiui, pagal paskutinį gyventojų surašymą apskritai nebuvo baudžiauninkų, tik 1 301 laisvasis žmogus (vyras), tarp jų 150 išeivių iš Prūsijos. Visi jie buvo laikomi žemės nuomininkais. Baigiantis sutarties terminui, dvaro savininkas per apskrities žemės teismą įteikė valstiečiams pranešimus, kad jie privalo iki sutarčių pabaigos pakeisti socialinį statusą, t. y. išsiregistruoti iš dvaro ir įsirašyti į kitą luomą. Tik su šia sąlyga sutiko palikti juos dvare ir pratęsti nuomos sutartį. Dvaro valstiečių

priešinimasis statuso pakeitimui vyko pagal schemą, kuri ilgainiui virto įprasta pasipriešinimo forma. Valstiečiai atkakliai siekė jų teisės į dvaruose esančią nekilnojamąją nuosavybę, reikė dvarininkams pretenzijas dėl permokėtų mokesčių, teikė prašymus aukščiausiai valdžiai, atsisakė paklusti įstatymams, kurių nepripažino, ir laukė „teisingo“ įstatymo, o kad toks bus priimtas – neabejojo. Jų prašymai, prasilenkiantys su nustatyta tvarka, paprastai nebuvo tenkinami. Tačiau Vilniaus generalgubernatorius Vladimiras Nazimovas atsisakė patenkinti ir dvarininko prašymą padėti iškeldinti iš dvaro per porą tūkstančių žmonių. Šiai akcijai būtų prirėkę kariuomenės, o provokuoti neramumus generalgubernatorius vengė. Tiesa, vėliau jis savo nuomonę dėl kariuomenės panaudojimo pakeitė [7, 29–30v, 38].

Laisvaisiais identifikuotų valstiečių elgsena nesiskyrė ir kituose Kauno gubernijos stambiuose dvaruose, ypač neramu buvo Telšių apskrityje. Vidaus reikalų ministerijos medžiagoje minimi tos pačios apskrities dvarai: Juozapo Tiškevičiaus Grūšlaukė, Pranciškaus ir Stepono Pliaterių Kartena, barono Ivano Noldės Luisenhofas [7, 31], kuriuose tvyrojo įtampa, valstiečiai aktyviai siekė, kad būtų atsižvelgta į jų lūkesčius, dvarų valdytojai reikalavo atlaisvinti žemę, o sunerimusi vietos valdžia naudojo teisėtvarkos priemones, instrumentą, kuriuo tuo metu disponavo.

Apie būtinybę parengti įstatymus, skirtus pertvarkyti dvaro ir kaimo santykius atsižvelgiant į kaimo žmonių socialinę struktūrą, imperijos valdžia svarstė rengdama reformą. Dar 1858 m. Vidaus reikalų ministerija pavedė Vilniaus ir Kijevo generalgubernatoriams išnagrinėti padėtį vietose ir pateikti savo siūlymus, kaip spręsti laisvųjų žmonių klausimą įgyvendinant reformą. Abu vietininkai, Vladimiras Nazimovas ir Ilarionas Vasilčikovas, vadovavosi prielaida, kad laisvasis žmogus – tai atskira žemdirbių grupė, su kuria dvarininkai palaikė sutartinius santykius. Todėl jie siūlė šių santykių nekeisti, laikinai, kol baudžiauninkai išsipirks žemę, taikyti 1847 m. įstatymą, nustatyti nuomos mokesčio ribas, laisvųjų žmonių asmenines teises, mokesčius ir bendrabūvį sulyginti su buvusiais baudžiauninkais, leisti gyventi kur jie panorės, bet neversti keisti socialinį statusą ir per prievartą miestiečiais nerašyti [7, 32–32v].

Remiantis šiais ir kitais siūlymais, Vidaus reikalų ministerijoje buvo parengtas įstatymo projektas, kuris laisviesiems žmonėms buvo gana palankus. Vidaus reikalų ministerija pripažino, kad neapibrėžta laisvųjų žmonių situacija, formalus jų persikirstymas į kitus mokesčius luomus, kurie jų nepageidauja lygiai taip pat kaip ir dvaras, gresia šios socialinės grupės pauperizacija. Todėl jie turi naudotis visomis valstiečių teisėmis, prisijungti prie kaimo bendruomenių arba, jeigu daug gyvena vienoje vietoje, sudaryti savas bendruomenes, dalis jų gali išsipirkti žemę, dalis privalo išgyventi nuomodami žemę, o jų santykius su žemės savininkais turi apibrėžti įstatymai.

PRIVALOMOJI NUOMA: VALDŽIOS, DVARO IR ĮVALSTIETINTŲ LAISVŲJŲ ŽMONIŲ TRIKAMPIS

Laisvųjų žmonių padėtį žemės reformos atžvilgiu apibrėžė 1864 m. liepos 25 d. paskelbtos „Taisyklės dėl Vakarų gubernijų dvarininkų žemėje gyvenančių laisvųjų žmonių padėties sutvarkymo“ [17.2]. Taisyklės skelbė, kad nuo šiol *vadinamieji laisvieji žmonės* nesudaro atskiros kaimo gyventojų grupės ir *priklauso valstiečių luomui*. Priskirtieji prie laisvųjų žmonių po to, kai prasidėjo viešas reformos rengimas, t. y. po 1857 m. lapkričio 20 d., buvo pripažinti buvusiais baudžiauninkais. Juos pavadino pirmosios kategorijos laisvaisiais žmonėmis ir leido išsipirkti žemę, o jie turėjo atlikti visas valstietiškas prievoles. Tie, kurie visada buvo laisvieji arba įrašyti laisvaisiais iki reformos paviešinimo, pavadinti antrosios kategorijos laisvaisiais žmonėmis. Jie liko dvarų žemės nuomininkais su pareiga mokėti

duoklę (*obrok*). Šiems žmonėms buvo nustatytos dvaro žemės nuomos taisyklės, kurių turėjo laikytis abi susitariančios pusės.

Dvarui teko susitaikyti su 12 metų privaloma žemės nuoma. Dvaro savininkai galėjo kas treji metai peržiūrėti sudarytos sutarties sąlygas, bet negalėjo keisti nuomojamos žemės dydžio ir vietos, taip pat turėjo mokėti „išeitinę kompensaciją“ už nepratęstą nuomos sutartį, prilygstančią dvejų metų nuomos mokesčiui. Kitaip tariant, dvarininkas turėjo materialiai atlyginti nuvarytam nuo žemės nuomininkui, leisti jam iškelti visus jo pasistatytus dvaro žemėje statinius arba, priešingu atveju, už juos taip pat sumokėti. Antrosios kategorijos laisviesiems žmonėms įstatymas leido išsipirkti nuomojamą žemės sklypą, kaip ir buvusiems baudžiauninkams, tačiau tik susitarus su dvarininku. Taip buvo atsižvelgta į dvarininko teisę laisvai elgtis su savo nuosavybe. Taisyklės nebuvo papildytos kitais įstatymais, galėjusiais palengvinti žemės dalybas, t. y. nebuvo numatyta šiam atvejui pritaikyta žemės išpirkimo, ypač laisviesiems žmonėms, palanki kreditavimo tvarka.

Diferencijuotas požiūris į dvarų žemėje gyvenusius neįbaudžiaventus valstiečius reiškė kompromisą, kuriuo valdžia tikėjosi prislopinti tiek dvarininkų, tiek valstiečių nepasitenkinimą: dvarininkų, kad į jų nuosavybę pretendavo ne tik tie, kuriems jie davė žemę mainais už jų nelaisvę, bet ir tie, kurie žeme naudojosi laikinai. Laisvųjų žmonių nepasitenkinimas kilo iš įsitikinimo, kad be išlygų turi priklausyti visa seniau ar dabar jų dirbama žemė, nes savo laisvėje jie nebuvo laisvi, o jų padėtis ne ką skyrėsi nuo baudžiauninkų.

Beliko teisiškai atskirti vieną laisvųjų žmonių grupę nuo kitos ir atitinkamai sutvarkyti žemės išpirkimo ar jos nuomos reikalus. Tačiau šis procesas strigo ne tik dėl iki galo nesutvarkytų teisinių procedūrų. Stambių dvarų savininkai kaip įmanydami ir toliau kratėsi ištroškusių žemės laisvųjų žmonių, nes dvaruose jų buvo daug ir būtų tekę atrėžti nemažai dvaro žemės, kuri ir taip buvo pastebimai apkarpyta. Valstiečių neramumais pagarsėjusio Grūšlaukės dvaro Telšių apskrityje savininkas grafas Juozapas Tiškevičius 10 metų siekė, kad pirmosios kategorijos laisvieji žmonės būtų pripažinti antrosios kategorijos laisvaisiais žmonėmis ir žemės negautų. Situaciją komplikavo tai, kad XIX a. pirmojoje pusėje kelis kartus kito dvaro žmonių socialinis statusas: pirmuose gyventojų surašymuose jie buvo parodyti kaip laisvieji žmonės, 1834 m. užrašyti baudžiauninkais, 1859 m. – vėl laisvaisiais žmonėmis, o J. Tiškevičiui teko sumokėti laisvųjų žmonių pagalvės mokesčio skirtumą, susidariusį per tą laiką, kai jie buvo baudžiauninkais. Komplikuotai sprendėsi teisinis klausimas, nes valdžios ir teisėsaugos institucijos skirtingai interpretavo ir taikė įstatymus. 1865 m. Vilniaus generalgubernatoriaus Konstantino Kaufmano sprendimu ginčijama Grūšlaukės dvaro valstiečių grupė buvo pripažinta pirmosios kategorijos laisvaisiais žmonėmis. Tokią pačią išvadą 1867 m. padarė Valdantysis Senatas, kuriam J. Tiškevičius apskundė krašto valdytojo sprendimą. 1870 ir 1875 m. Telšių apskrities taikos tarpininkų suvažiavimas pripažino, kad Grūšlaukės dvaro, kuriame buvo apie 12 tūkst. dešimtinių žemės, valstiečiai turi teisę į 7 501 deš. žemės, iš jų 7 084 deš. turėjo atitekti laisviesiems žmonėms ir 417 deš. buvusiems baudžiauninkams. Be to, buvo pripažinta, kad valstiečiai turi teisę į bendras ganyklas ir dvaro mišką. Dvarininkas ir valstiečiai apskundė ir šį sprendimą. Dvarininkas nesutiko atiduoti valstiečiams žemės daugiau, nei buvo įrašyta dvaro inventoriuje, reikalavo neliesti palivarkų žemės, ganyklų ir miško, priimti sprendimus vadovaujantis ne tik valstiečių apklausa, bet išnagrinėti dvaro ūkines knygas ir išklausyti dvarininko liudytojus. Valstiečiai reikalavo, kad dvarininkas jiems atlygintų už „atimtas“ žemes, sumažintų žemės išpirkimo mokesť, atiduotų mišką, augantį jų žemėje, ir pan. Maža to, paaiškėjo, kad per tą laiką, kol vyko bylos nagrinėjimas įvairiose įstaigose, buvusių baudžiauninkų

žemėje apsigyveno antrosios kategorijos laisvieji žmonės, o patys valstiečiai negalėjo tiksliai parodyti, kokios buvo jų reikalaujamos žemės ribos 1861 metais. Grūšlaukės dvare valstiečių ir laisvųjų žmonių žemės ribos nebuvo nustatytos ir 1876 metais. Valstiečių reikalų įstai-ga citavo įstatymus ir bandė sudaryti naujus žemės išpirkimo raštus, juose nubrėžti laikinas žemės ribas, o vėliau priskirti valstiečiams „atimtą“ žemę, pasiekti susitarimą dėl miško ir ganyklų naudojimo. Dvaro savininkas reikalavo kaimui atrėžti tik tiek, kiek tuo metu jos naudojo, ir prieštaravo dėl valstiečių naudojimosi jo miškais. Valstiečiai rašė skundus ir gin-čijo naujus išpirkimo aktus, bylos svarstymas strigo Vidaus reikalų ministerijoje [10, 59–75, 84]. Lėtas ir nesėkmingas Grūšlaukės dvaro baudžiauninkų ir laisvųjų žmonių atskyrimo procesas atspindėjo tipišką po baudžiatvinių žemės dalybų situaciją stambiuose dvaruose.

Dvaro ir antrosios kategorijos laisvųjų žmonių kova dėl žemės vyko kintančiomis nuo-mos sąlygomis. Privalomos nuomos įvedimas sujaukė nusistovėjusius santykius ir nebuvo naudingas abiem šalis. Laikinojo nuomininko statusas laisviesiems žmonėms, dešimtme-čius naudojusiems dvaro žemę, už jąėjusiems lažą ar mokėjusiems činšą, reiškė nesuvokia-mą neteisybę ir dvaro norą atplėšti juos nuo žemės. Dvarininkams privalomi nuomininkai žemės atidalijimo baudžiauninkams sąlygomis buvo papildoma našta. Sudarius privalomą nuomos sutartį net 12 metų dvarininkas negalėjo laisvai disponuoti žeme, palikta iš esmės nenaudingiems nuomininkams. Laisvųjų žmonių dvarams nuomojama žemė davė mažai ekonominės naudos dėl valdžios potvarkiais ribojamo nuomos mokesčio ir draudimo jį kelti iki privalomos sutarties pabaigos [17.2], prireikus nebuvo galima žemės parduoti ar išnuomoti palankesnėmis sąlygomis.

L. Mulevičiaus tyrimas rodo, kad laisvieji žmonės visai priešinosi augančioms nuomos kainoms, palyginti su tuo, kiek mokėjo iki baudžiatvios panaikinimo. Istoriko pateikti atskiri pavyzdžiai apie savivaliaujančių dvarininkų beveik dvigubai padidintas kainas ir jų neatiti-kimą išperkamesiems žemės mokesčiams neleidžia daryti išsamesnių išvadų [23, 217–225]. Galima prielaida, kad keliantys žemės nuomos kainas dvarininkai bandė kompensuoti nuos-tolius, patirtus dėl mažų išperkamos žemės įkainių, kuriuos nustatydavo tikrinimo komisi-jos. Piotro Zajončkovskio tyrimas rodo, kad valstiečių išperkamos žemės kaina kai kuriose Rusijos ne juodžemio zonos gubernijose buvo nustatoma kone dvigubai aukštesnė už tuo-metinę rinkos kainą, o žemės nuomos kainos smuko, nes palikti be darbo jėgos dvarininkai masiškai nuomojo dvarų žemes laisviesiems nuomininkams, kurių dauguma buvo tie patys baudžiauninkai, atsisakę išpirkti žemę [25, 233–234]. Imperijos vakarinių regionų dvaruose susiklostė kiek kita situacija. Išperkamos žemės įkainiai buvo mažinami dėl politinių prie-žasčių, bajorų dalyvavimo sukilime, o laisvųjų žmonių apgyventuose regionuose dvarai buvo priversti taikstyti su „priverstiniais“ nuomininkais, kurie dvarų savininkams trukdė pereiti prie laisvos nuomos [21, 72–73]. XIX a. 8-ojo dešimtmečio vietos valdininkų surinkti duo-menys rodo, kad Kauno gubernijoje laisvieji žmonės už nuomojamos dvarų žemės dešimtinę mokėjo vidutiniškai 2,54 rb., Vilniaus gubernijoje – 2,8 rb., palyginimui – Gardino guber-nijoje – 1,67 rb., bet čia laisvųjų žmonių gyveno labai mažai ir tai nebuvo aktualu. Kauno gubernijoje laisvai nuomojamos žemės dešimtinės kainos vidurkis siekė 4,66 rb. [3, 393, 384, 396, 397]. Akivaizdu, kad socialiniai veiksniai iškraipė situaciją žemės nuomos rinkoje.

Laisvųjų žmonių lūkesčiai buvo susiję ne su nuoma, bet su siekiu tapti žemės savinin-kais. Tai ypač buvo aktualu sėkmingai ūkininkavusiems. Augančios nuomos kainos – tik vienas iš veiksnių, stiprinusių laisvųjų žmonių nusiteikimą gauti žemės.

Status quo arba žemės reikalavo Vilniaus gubernijos Trakų apskrities Strėvininkų ir Panerių dvarų savininko Stanislovo Rōmerio žemės nuomininkai. Buvę laisvieji žmonės

Pankratijus ir Leonas Trukšiniai, prirašyti prie Semeliškių valsčiaus, ir jų brolis Piotras, įrašytas į Trakų miestiečius, 1875 m. skundė dvarininką Vilniaus gubernatoriui, kad juos engia, keldamas nuomą. Taikos tarpininkas, paprašytas išsamios informacijos apie dvaro ir nuomininkų santykius, išsiaiškino, kad broliai 1856 m. pirko iš S. Römerio 40 deš. miško, jį išnuomojo žydui, o patys penkiolikai metų išsinuomojo dvarininko užsienį, taip pat 40 deš. žemės ir statinius už 60 rb. per metus (1,5 rb. už dešimtinę). Pasibaigus senai sutarčiai, 1871 m. už tą pačią žemę dvaras pareikalavo 120 rb., du kartus pakeldamas nuomos kainą. 1872 m. broliai Trukšiniai trejiems metams išsinuomojo 100 deš. palivarką su statiniais ir teise žvejoti. Už nuomą pirmaisiais metais turėjo mokėti 250 rb., paskutiniaisiais – 300 rb. 1875–1878 m. nuomos kaina pakilo iki 400 rb., be to, nuomininkas turėjo padengti sutarties sudarymo išlaidas. Už tą pačią kainą broliai pernuomojo ketvirtį savo žemės giminaičiui, iki 1871 m. savarankiškai nuomojusiam iš S. Römerio 20 deš. žemės. Trys broliai Smarygos – Anisijus, Semionas ir Charitonas – 1859–1863 m. nuomojo to paties dvarininko fermą, 80 deš. žemės už 120 rb. per metus. 1864–1876 m. už 130 deš. žemės toje pačioje fermoje jie mokėjo 350 rb. per metus, bet 1876 m. dvarininkas pakėlė kainą iki 5 rb. už dešimtinę. Visi jie buvo stiprūs ūkininkai, daug metų dirbo ir trėšė tą pačią žemę, gavo iš jos pelną ir nesiryžo ieškoti pigesnės žemės nuomai, nes būtų patyrę papildomų išlaidų. Trokšdami nuosavos žemės, apsimetė sentikiais, tačiau jiems taikytų lengvatų negavo, bandė gauti žemę iš valstybės, bet jos skiriamų sklypų pritrūko. Jiems nepavyko gauti ir ištremtųjų į Sibirą valstiečių sklypų, nes nebuvo teismo sprendimo iš tremtinių atimti teisę į nuosavybę [15, 5–8v]. Reikia pažymėti, kad dvarininkas pakėlė nuomos kainą daugiau įstatymo nustatytą 3 rb. tik pasibaigus privalomos nuomos terminui, t. y. po 12 metų. Kitiems buvusiems S. Römerio dvarų laisviesiems žmonėms kylančios nuomos kainos ne itin rūpėjo. Nepajėgdami ūkininkauti, nuomos santykius su dvaru jie, degradavę iki kampininkų, nutraukė prieš 15–20 metų. Buvusių laisvųjų žmonių statusą jie suprato kaip galimybę grįžti prie žemės, bet ne kaip nuomininkai (tam neturėjo lėšų), o kaip savininkai. Taip prieš daug metų iš S. Römerio nuomos žemės reikalavo ūkininkų brolių Trukšinių kampininkai Jefremas Leškovas ir Jakovas Trukšinas [15, 6v–7].

Įtampa tarp dvaro ir laisvųjų žmonių tolydžio stiprėjo, o jų teisės į žemę klausimo sprendimas truko dešimtmečius. Nestabilus santykis su žeme eikvojo socialinę ir ekonominę dvaro ir kaimo energiją, reikalavo milžiniškų pastangų, neišvengiamai formavo socialinio konflikto židinius ir buvo nerezultatyvus. Tai rodė daugybė šių santykių išprovokuotų faktų ir įvykių.

Neefektyvus buvo Kauno apskrities Ariogalos (Čekuvos) dvaro savininkų ir devyniolikos laisvųjų žmonių konflikto sprendimas einant įstatymais nubrėžtu keliu. Dvaro savininkas Juozapas Šemeta (Šemiotas) [19] nesutarė su laisvaisiais žmonėmis dėl nuomos sutarčių sudarymo, bet neprieštaravo taikos tarpininko Kologrivovo 1865 m. balandžio 30 d. sprendimui nustatyti 12 metų nuomos terminą (nuo 1866 m. balandžio 23 d. iki 1878 m. balandžio 23 d.), o atodirbius pakeisti nuomos mokesčiu. Šio sprendimo galia prilygo nuomos sutarties galiai. Nuomininkų įgaliotinis Kazimieras Venclova vėliau teigė, kad valstiečiai dvejus metus tvarkingai mokėjo nuomą, o dvaro valdytojai tai žymėjo nuomos knygelėse [11, 14v]. 1867 m. rugsėjo 29 d. ir 1868 m. vasario 10 d. J. Šemeta pateikė apeliacijas Kauno gubernijos valstiečių reikalų įstaigai ir taikos teisėjų suvažiavimui, prašydamas peržiūrėti Kologrivovo sprendimą dėl žemės nuomos laisviesiems žmonėms. Tačiau apeliacijų teikimo laikas seniai buvo pasibaigęs, ir abi institucijos jų nesvarstė. 1868 m. balandžio 19 d. tokį pat prašymą panaikinti Kologrivovo sprendimą Valstiečių reikalų įstaigai įteikė naujos

dvaro savininkės Lidijos Miler įgaliotinis [11, 13–13v]. Priverstinai parduotas dvaras buvo užrašytas Užsienio reikalų ministerijoje tarnavusio ruso ir stačiatikio Aleksandro Milerio žmonos vardu. XIX a. pabaigoje dvaras priklausys jų sūnui Aleksandrui Mileriui, kuris bus paskirtas garbės taikos teisėju, Kauno apskrities bajorų vadovu, galiausiai Kauno gubernijos bajorų vadovu [1, 1–4]. Kadangi pagal 1865 m. rugsėjo 26 d. įsaką [17.3] panašias apeliacijas reikėjo teikti taikos tarpininkų suvažiavimui, dvarininkės įgaliotinis atliko šį veiksmą, o 1869 m. spalio 4 d. Kauno apskrities taikos tarpininkų suvažiavimas priėmė sprendimą dėl apeliacijos termino pratęsimo ir panaikino laisvųjų žmonių teisę į 12 metų žemės nuomą. Motyvavo tuo, kad jie nuomojo dvaro žemę nuo 1849 m., tačiau pasibaigus 6 metų nuomai, naujų sutarčių nebuvo sudarę. Šį nutarimą laisvųjų žmonių įgaliotas K. Venclova apskundė Valstiečių reikalų įstaigai, kuri taikos tarpininkų suvažiavimo sprendimą panaikino, nes suvažiavimas viršijo kompetenciją – turėjo svarstyti tik apeliacijos termino pratęsimo klausimą. Vidaus reikalų ministro nurodymas, reaguojant į L. Miler skundą, privertė atitinkamas Kauno gubernijos institucijas bylą nagrinėti iš naujo. Valstiečių reikalų įstaigos ir taikos tarpininkų suvažiavimo susirašinėjimas šiuo klausimu vyko keletą metų, kol galiausiai 1878 m. gegužės 23 d. į bylos nagrinėjimą buvo pakviesti abiejų šalių atstovai: dvarininkės įgaliotinis Višemirskis ir laisvųjų žmonių įgaliotinis K. Venclova. Lygiai prieš mėnesį buvo pasibaigęs taikos tarpininko Kologrivovo nustatytas 12 metų nuomos sutarties terminas, dvarininkė buvo laisva nuo primesto išipareigojimo ir ginčo objektas jai tapo nebeaktualus. Įgaliotinis pareiškė, kad ji pripažįstanti buvusio taikos tarpininko sprendimą teisėtu ir atsiimanti visus prašymus dėl teisės į apeliaciją. K. Venclovai beliko prašyti, kad Čekuvos dvaro laisviesiems žmonėms būtų leista sudaryti su dvaru privalomos nuomos sutartį 12 metų nuo teismo sprendimo dienos, nes anksčiau jie privalomų sutarčių nebuvo sudarę. Valstiečių reikalų įstaiga šio prašymo nepatenkino, paaiškinusi, kad laisvieji žmonės privalomos nuomos sutarties teise jau pasinaudojo, ir priminė, kad šį sprendimą jie gali apskusti vidaus reikalų ministrui [11, 14–15, 16v–19].

Čekuvos savininkė tuoj pat pareikalavo laisvuosius žmones iškeldinti iš dvaro. Kauno apygardos 5 apylinkės taikos teisėjas pasirašė sprendimą, jį patvirtino taikos teisėjų suvažiavimas, teismo pristavui buvo įteiktas vykdomasis raštas. Tačiau iškeldinami valstiečiai pasipriešino atvykusiems pareigūnams. Apsiginklavę basliais pasitiko pareigūnus ir kviestinius prie įvažiavimo į kaimą, grasindami sumušti, jeigu šie prisiartins prie jų trobų. Kauno gubernatorius prašomo karinio pastiprinimo nesuteikė, nes valstiečiai nesiliovė teikę apeliacijas vidaus reikalų ministrui, o tai reiškė, kad taikos teisėjų suvažiavimo nutarimas iškeldinti valstiečius dar neturėjo teisinės galios ir negalėjo būti įvykdytas. Ministras jų apeliacijos netenkino, bet leido kreiptis į Kaimo padėties sutvarkymo vyriausiąjį komitetą. Valstiečių skundas pasiekė Valdantįjį Senatą ir įstrigo. 1884 m. vasario 8 d. Kauno gubernatorius pranešė Vilniaus generalgubernatoriui, kad Čekuvos dvaro laisvųjų žmonių iškeldinimo byla neteko teisinio pagrindo, nes jų aprūpinimo žeme klausimas bus sprendžiamas remiantis 1882 m. birželio 3 d. įstatymu [11, 20–21, 29v, 33, 35, 62], taigi laisvieji žmonės galėjo likti dvare iki pasinaudos šio įstatymo numatytomis galimybėmis pirkti dvaro žemę.

Įstatymų, taisyklių, aukščiausios valdžios nurodymų, apeliacijos terminų laikymasis, biurokratinis susirašinėjimas, bylų vilkinimas nė kiek nepadėjo spręsti dvaro ir kaimo santykių. Ypač sunkiai buvo atitaisomos tikrinimo komisijų padarytos klaidos. Šiaulių apskrities Judikių savininkei Emilijai Klionovskai nepavyko susigrąžinti 30 deš. žemės, atiduotos valstiečiui Juozapui Penkui, tik dėl to, kad Šiaulių apskrities tikrinimo komisija savaip interpretavo valstiečio socialinį statusą. Dvarininkė teigė, kad jis buvo ne laisvasis žmogus,

bet paleistas į laisvę baudžiauninkas, kuris neturėjo teisės į išperkamą žemės sklypą. Paleido tik 1858 m., tai turėjo įtakos komisijos sprendimui laikyti jį pirmosios kategorijos laisvuju žmogumi. Teisybės ieškojimas užtruko daugiau nei 10 metų. Per tą laiką valstietis mokėjo už žemę išperkamuosius mokesčius, atsirado naujų įstatymų, o kai paaiškėjo tikrinimo komisijos klaida, buvo pritaikyta 1869 m. įsigalėjusi nuostata – jeigu iki reformos paleistas į laisvę baudžiauninkas jau yra gavęs teisę išpirkti žemės sklypą, tas sklypas jam ir turėtų likti [13, 12–16].

LAISVŲJŲ ŽMONIŲ KRAUSTYMAS IŠ DVARŲ: DVARO IR KAIMO NESANTAİKOS KULMINACIJA

1877 m. balandžio 23 d. daugumoje dvarų turėjo baigtis privalomos 12 metų nuomos terminas. Valdininkai, kuriems teko spręsti laisvųjų žmonių klausimą, dėl tolesnės dvaro ir kaimo santykių raidos nebuvo optimistiškai nusiteikę. Pirmiausia dėl to, kad tiek dvaras, tiek valdžios institucijos neracionaliai išnaudojo 12 metų terminą, skirtą šiems santykiams stabilizuoti. Formalias sutartis dėl žemės nuomos su laisvaisiais žmonėmis turėjo tik dalis dvarų. Valstiečių priešinimasi sutartims, teisybės ieškojimus valdžios įstaigose dvarininkai priėmė kaip duotybę, įsivėlė į ginčus, bet nustatytos privalomos nuomos taisyklės paisė. Valdininkai puikiai suvokė, kad laisvųjų žmonių padėties klausimas sprendžiamas ribojant bajorų žemvaldžių teisę disponuoti nuosavybe. Tačiau jie laikė, kad bajorai žemvaldžiai net šiomis sąlygomis privalėjo patys rūpintis savo interesais ir priversti laisvuosius žmones sudaryti nuomos sutartis, pasitelkus taikos tarpininkų pagalbą [2, 52, 54–55]. Taip tikėtasi per 12 metų stabilizuoti dvaro ir laisvųjų žmonių santykius ir ilgainiui pereiti prie laisvosios nuomos principo.

Pasibaigus privalomai nuomai situacija nedaug tepasikeitė. Dvarai, kur laisvųjų žmonių buvo nedaug, pirmiausia Vilniaus gubernijoje, sudarė su laisvaisiais žmonėmis naujas trumpalaikes sutartis. Dalis laisvųjų žmonių nuomos atsisakė, paprastai tie, kurie neišgalėjo išsinuomoti žemės ir glaudėsi kaip kaimininkai kituose ūkiuose, buvo ir tokių, kuriems dvaras atsisakė toliau nuomoti žemę [2, 87–101].

Tačiau ne šie žmonės sukėlė dvaro ir laisvųjų žmonių priešpriešą. Ji būdinga tik stambiems dvarams, kuriuose laisvieji žmonės nuomojo nuo trečdaliao iki pusės dvarų žemės. Valdininkų surinktais duomenimis, Kauno gubernijoje tokie dvarai priklausė 22 savininkams [3, 395], tačiau jų būta daugiau. Šių dvarų savininkai laisvųjų žmonių atžvilgiu nebuvo palankiai nusiteikę ir paprastai atsisakydavo pratęsti nuomos sutartis. Laisvieji žmonės taip pat siekė atsiskirti nuo dvaro. XIX a. 8-ajame dešimtmetyje padaugėjo atvejų, kai laisvieji žmonės grįžo prie minties išsipirkti žemę. Panevėžio apskrityje žemės pareikalavo Pranciškaus Karpio dvarų – Daugalionių, Joniškėlio, Klovainių, Liesų, Linkaučių, Senkonių, Smilgių – laisvieji žmonės, rašę prašymus vidaus reikalų ministrui, deja, žemės negavo [2, 112–114].

Stambių dvarų savininkai pasinaudojo 1864 m. liepos 25 d. įstatymu, atsisakinėję pratęsti sutartis su priverstiniais žemės nuomininkais, palikdami dvaruose tik jų dalį. Atsisakančius pasitraukti nuo žemės nuomininkus bandė iškraustyti legaliai (pagal teisiinių institucijų sprendimus). Tiesa, laisvųjų žmonių iškraustymas strigo dėl skirtingai interpretuojamų taikos tarpininkų, taikos teisėjų ir valstiečių reikalų įstaigų kompetencijų nagrinėti dvarininkų ir valstiečių skundus, ilgai truncančio apeliacijų ir kasacinių ieškinių nagrinėjimo. Tai leido laisviesiems žmonėms keletą metų nemokamai naudotis dvarų žeme [2, 116–122]. Nekyla abejonių, kad valdžios neapsisprendimas, kurios institucijos turi teisinę galią padėti tašką dvarų ir laisvųjų žmonių ginčuose dėl žemės, sukūrė situaciją, kai taikos teisėjų suvažiavimas priimdavo sprendimą iškraustyti nuomininkus. Sprendimas

buvo įgyvendinamas, tačiau Valdančiojo Senato kasacinis departamentas nutardavo, kad sprendimą turėjo priimti ne teisėjų suvažiavimas, bet valstiečių reikalų įstaiga, todėl iškraustyti valstiečiai buvo gražinami į savo sodybas, pavyzdžiui, Henriko Pliaterio-Ziberko Kurtuvėnuose ir Benedikto Tiškevičiaus Vilkijoje [2, 133v].

Tik 1879 m. rugsėjo 5 d. buvo paskelbtas įstatymas, kad visus žemvaldžio ir laisvųjų žmonių ginčus dėl žemės, nesumokėtos ar padidintos nuomos gali spręsti tik institucijos, kurių kompetencijai priklausė valstiečių reikalai ir reformos įgyvendinimas. Tiesa, jau priimti taikos teisėjų sprendimai liko galioti, bet naujas įstatymas leido nepatenkintiems šiais sprendimais valstiečiams dėl jų panaikinimo kreiptis į taikos teisėjų suvažiavimą arba Valdančiojo Senato civilinį kasacinį departamentą [17.4]. Iškraustyti iš dvarų laisvieji žmonės įžvelgė galimybę apskusti taikos teisėjų sprendimus dėl jų iškeldinimo, tad drąsiai patraukė atgal į dvarus.

XIX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje – 9-ojo dešimtmečio pradžioje stambių dvarų savininkų ir laisvųjų žmonių kova dėl žemės pasiekė kulminaciją ir įgijo naujų pavidalų. Valstiečių nuvarymas nuo žemės neprieštaravo įstatymams, tačiau jį lydėjo dramatiški epizodai, rodę, kad įstatymai prasilenkia su gyvenimu. Šiam laikotarpiui būdingas supykusio kaimo vaizdas, buvusių laisvųjų žmonių pasipriešinimas ir kariuomenės panaudojimas jiems iškeldinti iš dvarų. Dvarininkų reakcija į maištaujančią kaimą buvo įvairi: vieni siekė atsikratyti nuomininkų, kiti siūlė susitarti dėl nuomos ar net išsipirkti žemę.

Baudžiosios panaikinimo laikų tipiškas dvaro ir kaimo santykių atvejis buvo Kauno apskrities Karaliūnų ir Norkūnų dvarų penkių valstiečių šeimų paleidimas į laisvę iki Nuostatų paskelbimo 1861 m. vasario 19 d. ir jų prirašymas prie Kauno miestiečių bendruomenės. Šeimos liko dvarininko Nartovskio žemėje, toje pačioje, kurią dirbo iki paleidimo į laisvę, tik pasikeitė žemės paskirtis. Visos šeimos gavo po 20 deš. dylikai metų už 70 rb. metinį činšą, o jiems pasibaigus kontraktas buvo pratęstas dar trejiems metams. Pasibaigus ir šiam terminui, valstiečiai nesėkmingai prašė taikos tarpininką paskirti už žemę išpirką. Nartovskio našlė atsisakė jiems nuomoti žemę. Valstiečių kraustyti atvyko teismo pristavas ir jo pagalbininkai, išėmė trobų langų rėmus ir nešė lauk daiktus. Savo pačių pastatytus namus stoji ginti pagaliais apsiginklavusios moterys. Vyrų grumtynėse nedalyvavo, skubiai išsirengę į Kauną pateikti skundą taikos teisėjui, valstiečiai atsisakė kraustyti, iki teisėjų suvažiavimo priims sprendimą. Tačiau po kelių dienų varomos šeimos pakluso pareigūnų spaudimui ir iš kaimo išsikraustė [5, 1–4].

Laisvųjų žmonių suvokimą apie jiems daromą neteisę rodo ir Šiaulių apskrities valstiečių priekaištai Diktariškių dvaro valdytojams, spaudusiems juos išsikraustyti pasibaigus valdžios nustatytam terminui. Dvarą, priklausiusį jau minėtam tremtiniui J. Šemetai, įsigijo baronas Fridrichas von Elsenas. 34 kiemų valstiečiai iki baudžiosios panaikinimo buvo pervesti į laisvuosius žmones (pagal vienodai veikusią schemą), mokėjo dvarui činšą ir ėjo atodirbių. Paskelbus 1864 m. įstatymą dėl laisvųjų žmonių, jie pareikalavo teisės išsipirkti žemę. Jų įgaliotas asmuo, turėjęs pasirūpinti teisių įrodymu valdžios institucijose, savo darbo neatliko. 1876 m. Diktariškių valstiečiai kreipėsi į Vilniaus generalgubernatorių Piotrą Albedinskį su tam laikui būdingu prašymu leisti išsipirkti žemę. Motyvas irgi charakteringas – „mūsų naudojimosi žeme pobūdis labiau panašus į nuosavybę, o ne nuomą <...> ja naudojames nuo seniausių laikų iki šių dienų, <...> įkūrėme ūkius, pasistatėme gerus statinius ir, kaip savininkai, gyvenome pasiturinčiai“ [16, 7–9].

Adolfo Pšeciševskio Plūščių dvaro Raseinių apskrityje žemės nuomininkai laisvieji valstiečiai sutarties su dvaru neturėjo, pasibaigus privalomos nuomos terminui, sutartis sudarė

tik aštuoni asmenys, tiesa, tuoj pat apskundę dvarininką, kad jis reikalauja aukštesnės nuomos. Kitus dvarininkas vertė išsikraustyti. Taikos tarpininkų suvažiavimas tik nustatė išsikėlimo terminą ir priminė dvarininkui, kad jis privalo atlyginti išsikraustantiems materialinius nuostolius, kaip reikalavo įstatymas [8, 3–4].

Neramumų židiniai susidarė Kauno gubernijos Šiaulių ir Raseinių apskričių stambiuose ir vidutiniuose dvaruose, kur gyveno daugiau laisvųjų žmonių. Šiaulių apskrityje bruzdėjo H. Pliaterio-Zibergo Kurtuvėnų dvaro, Liucijono Nagurskio Dirvėnų dvaro, Izidoriaus ir Celinos Römerių Ringuvėnų, Felikso Godlevskio Griškiškio dvaro, Leono Godlevskio Ližikų dvaro laisvieji žmonės. Raseinių apskrityje neramumai persimetė į Raseinių apskrities taikos teisėjų suvažiavimo pirmininko [6, 313] Eugenijaus Grigorjevo Aneliškės dvarą, Adomo Fišerio Gavrės dvarą, Bucevičių Judrėnus, Jurgio Pliaterio Gediminaičius ir kitus smulkesnius dvarus. Vien tik Aneliškės ir Gavrės dvaruose gyveno 450 laisvųjų žmonių (vyrų), taigi laisvųjų žmonių kova dėl žemės virto rimta problema [4; 14, 38v, 55v].

Laisvųjų žmonių iškeldinimo iš dvarų akcija vyko 1877–1880 m., apėmė nedidelį regioną, tačiau sukėlė didelį sąmyšį. Čia svarbu pažymėti valdžios, dvaro ir valstiečių elgsenos pobūdį. Laisvieji žmonės veikė lokaliu mastu, bet sutartinai ir naudojo tas pačias priemones. Dvarininkai skubėjo atsikratyti ūkinio „balasto“, bet veikė „civilizuotai“, kreipėsi į teismus, valstiečiai jėga gynė savo namus ir žemę, pareigūnai vykdė teismų sprendimus, o valdžia naudojo drausmines priemones.

Laisvuosius žmones iš kaimų kraustė policijos pareigūnai, vykdę taikos teismų sprendimus dėl valstiečių iškeldinimo iš dvarų, todėl laisvųjų žmonių „pyktis“ pirmiausia buvo nukreiptas į juos. Labiausiai pagarsėjusi Ližikų dvaro Žukančių kaimo Kristupo ir Karlo Klegerių šeimos iškraustymo istorija buvo tik vienas iš daugelio epizodų, kai prieš policijos pareigūnus naudota fizinė jėga.

1878 m. rugsėjo 17 d. įvykius Žukančių kaime aprašė Šiaulių apskrities 3 nuovados pristavas Troickis, vykdęs vyresnybės nurodymus. Tą dieną jis turėjęs įvykdyti Kauno gubernijos valdybos nurodymą pristatyti teismo tardytojui K. ir K. Klegerius, dar vasarą pasipriešinusius teismo ir policijos pareigūnams, vykusiems juos kraustyti iš kaimo. Dėl ne kartą pasireiškusio agresyvaus K. ir K. Klegerių elgesio, fizinės jėgos naudojimo, jų nepaklusnumo kaimo seniūnams ir tūkstantininkams pristavas į pagalbą pasitelkė du žandarus, uriadniką (kaimo policininką) ir kaimo dešimtininkus, iš viso 10 žmonių. Klegeriai ir gausiai susirinkę basliais ginkluoti kaimynai, panaudoję fizinę jėgą, valdžios atstovus nuginklavo, pusę paros išlaikė be maisto ir vandens, bet, paleidę policininkus ir žandarus, grąžino iš jų atimtus ginklus. Policijos bejėgiškumas įveikti valstiečių pasipriešinimą buvo toks akivaizdus, kad pristavas prašė atsiųsti jam į pagalbą „ne mažiau kaip 100 žmonių“ karinę komandą. Į Žukančių kaimą buvo pasiųstos dvi kareivių kuopos. Jos kaime stovėjo tris dienas. Per tą laiką vietinis pristavas suėmė 11 valstiečių, o K. ir K. Klegerių šeimą įkalino [14, 7–11, 18, 29v, 34].

Karinės paramos prireikė iškraustant laisvuosius žmones iš H. Pliaterio Kurtuvėnų. 1878 m. lapkričio pabaigoje ten buvo pasiųstas batalionas, o įkalbinėti laisvuosius žmones pasirašyti nuomos sutartis arba savo noru pasitraukti iš dvaro nuvyko pats Kauno gubernatorius Piotras Bazilevskis. Dalis valstiečių buvo iškeldinta prieš jų norą, daiktus ir rakandus iš trobų kraustė kareiviai. Kiti pasirašė nuomos sutartis. P. Bazilevskis rašė Vilniaus generalgubernatoriui P. Albedinskiui, kad akcija vyko ramiai, be ekscesų, tačiau nelinko optimistiškai vertinti padėtį. Jis puikiai suvokė, kad nuo pasipriešinimo pareigūnams sulaiko tik kariuomenę, jie paklusta jėgai, bet yra „įniršę“, leidžiasi išmetami iš namų, kad vėliau galėtų skųstis aukščiausios instancijoms dėl patirtos prievartos. Kariuomenei pasitraukus, jie

ketina sugrįžti, o sudarę nuomos sutartis, neketina jų laikytis, nes ir jas pasirašė verčiami. Kariniai daliniai laisviesiems žmonėms drausminti buvo panaudoti iškeldinant juos ir iš kitų Šiaulių apskrities dvarų, o aktyviausiai besipriešinantys buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn [14, 37–38, 46, 47, 51]. Kartais dvarininkai bandė geruoju susitarti su laisvaisiais žmonėmis ir parduoti jiems taip trokštamą žemę. Taip pasielgė Anėliškių dvaro savininkas E. Grigorjevas [14, 44], Telšių apskrities Jokūbavo dvaro savininkas Konstantinas Parčevskis, sutikęs parduoti žemę 30 šeimų [2, 169–170]. Tačiau plintant gandams, kad netrukus bus leista išsipirkti žemę visiems nuomojantiems, laisvieji žmonės atsisakė ją pirkti iš dvarininkų. Jie nuogąstavo, kad vėliau negalės pasinaudoti galimybe išsipirkti, nes bus žemės jau įsigiję iš dvarininkų [14, 44, 54, 55].

Grįžtančių iškeldintų valstiečių sulaukė Raseinių apskrities Surmantų dvaro savininkas Antanas Medekša. 1879 m. žiemą į dvarą grįžo prieš trejus metus iškeldintas Juozas Urbonavičius ir nuomojamos žemės atsisakęs Kasparas Petkevičius, kuriam buvo sumokėta dvejų metų nuomos dydžio kompensacija. Maža to, dvarui priklausanti Pagausančio palivarą, kurį nuomojo miestietis Liutkevičius, užėmė Raseinių miestiečiai Kazimieras, Pranas ir Juozas Kaupaičiai, kaip paaiškėjo, buvę laisvieji žmonės, dar 1860 m. iškeldinti iš Surmantų dvaro ir niekada nesikreipę į taikos tarpininkus dėl jų teisės į žemę. A. Medekšos prašymas iškeldinti savavališkai užėmusius jo dvaro žemę buvo patenkintas, kai J. Urbonavičius ir broliai Kaupaičiai pasinaudojo 1879 m. rugsėjo 5 d. įstatymu suteikta teise apskusti ankstesnius taikos teisėjo sprendimus dėl jų iškeldinimo, o A. Medekša pateikė ieškinį dėl neteisėto nuosavybės užgrobimo. Raseinių taikos teisėjų suvažiavimas skundus apsvarstė ir pripažino pagrįstu taikos teisėjo sprendimą. Tačiau brolius Kaupaičius iš palivaruko iškeldino su kareiviais tik 1880 m. vasarą. Akciją surengė slapta ir netikėtai, kad nespėtų susirinkti aplinkiniai valstiečiai, ne kartą gynę Kaupaičius nuo iškeldinimo. Apie ją nespėjo pranešti ir dvarininkui, todėl palivarke laikinai liko 10 eilinių kareivių nuogąstaujant, kad Kaupaičiai gali sugrįžti, nes ne kartą taip darė. J. Urbonavičių iškėlė vėliau, kai 1881 m. pavasarį atėjo neigiamas Senato atsakymas į jo laiku pateiktą kasacinį skundą [12, 3v, 5, 6, 10, 38, 51].

Dėl Surmantų dvaro įvykių didelę įtampą jautė kaimynystėje išsidėstę dvarai, turėję savų laisvųjų valstiečių: Jono Daugirdo Mikalavos, Draškovskos Biliūnų, Kaisarovos Mankūnų, Žukovo Mituvos dvarai. Dvarų savininkams kėlė nerimą laisvųjų žmonių ir valstiečių grasinimai užimti dvarus, jų žemę pasidalinti, o su dvarininkais susidoroti „kaip Galicijoje“ (užuomina į 1846 m. valstiečių fizinį susidorojimą su dvarininkais). 1880 m. kovo mėn. apie tai Vilniaus generalgubernatoriui P. Albedinskiui rašė Jonas Daugirdas. Jis teigė, kad dvaro kaimuose telkiasi valstiečiai ir laisvieji žmonės, jie turi savo lyderius ir ketina jėga užimti jo paties ir nuomininkų žemę, kurią valstiečiai laiko savo nuosavybe. Iš kaimo pusės kylančių pavojų jautę Mankūnų valsčiuje išsidėsčiusių dvarų savininkai taip pat kreipėsi į taikos tarpininką, prašydami apginti jų nuosavybę. Taikos tarpininkas mėgino sušvelninti padėtį, ragindamas Mikalavos dvaro valstiečius pateikti ieškinį dėl teisės į žemę, o laisvuosius žmonės mėgino įtikinti sulaukti atsakymo iš Vidaus reikalų ministerijos, kuriai jie buvo pateikę skundą, nesikėsinti į svetimą nuosavybę, nes tai yra nusikaltimas. Valstiečiai pareiškė, kad naujus nuomininkus iš dvaro žemės stumia visų Kauno apskrities dvarų valstiečiai, kad kažkada dvarininkai juos pačius nuvarė nuo žemės ir dabar panašiai elgdamiesi jie nesijaučia esantys nusikaltėliai, Sibiro ar kalėjimu jų nepagąsdinsi, nes ir „ten žmonės valgo duoną“. Generalgubernatorius, gavęs sunerinti vertusią informaciją, pasiuntė batalioną, kuris buvo dislokuotas Mankūnų valsčiaus kaimuose, o vietiniam *ispravnikui* buvo leista prirėkęs prašyti papildomos ginkluotos karinės pagalbos. Pareigūnai suėmė kelis valstiečių

aktyvistus, o garbės pilietis Vasilijus Gorskis, dažnai atstovavęs Raseinių apskrities valstiečių interesams, buvo ištremtas į Oloneco guberniją [9, 1–2, 5–10, 17, 37].

Apie dvarininkų ir laisvųjų žmonių santykius išliko amžininkų pasakojimai, kurie, kad ir subjektyvūs, perteikia anuometines realijas taip, kaip jas vertino vietiniai dvarininkai. Valstybės tarybos nariui Michailui Loris-Melikovui 1880 m. kovo 20 d. parašė laišką nežinomo vardo baronas von Osten-Sakenas, atvykęs iš Kuršo ar Lifliandijos gubernijos į Kauno guberniją apžiūrėti suderėto dvaro [9, 49–54]. M. Loris-Melikovas persiuntė laišką generalgubernatoriui P. Albedinskiui, nes jame buvo kritikuojama vietinė administracija, barono manymu, netinkamai įgyvendinanti įstatymą dėl laisvųjų žmonių padėties sutvarkymo. Dvaro pirkėjas susidūrė su valstiečiais, piktai išpėjusiais atvykėlius, kad nedrįstų dvaro pirkti, nes žemė priklausanči jiems. Dvaro savininkas vėliau paaiškinęs, kad tai laisvieji žmonės, visada nuomoję žemę pagal sutartį ir galėję, sutarčiai pasibaigus, kilnotis iš dvaro į dvarą.

Būsiamam dvaro savininkui von Osten-Sakenui parūpo įsiaiškinti priežastis, lėmusias konfliktinius dvarininkų ir laisvųjų žmonių santykius Kauno gubernijoje. Jis padarė stulbinamą išvadą, kad kalta valdžios politika dvarininkų atžvilgiu, vietinių valdininkų, vykdžiusių 1864 m. liepos 25 d. įstatymą, nuolaidžiavimas laisviesiems žmonėms, dėl kurio jie „suižulėjo“ ir bandė savintis tai, kas jiems nepriklausė.

Bausdama dvarininką „kapeika“ už dalyvavimą sukilime valdžia toleravo visas priemones, kurios mažino dvarų pajamas. Būtent taip galima interpretuoti laiške pateiktus pavyzdžius. Vienas jų – taikos tarpininkų metodas, taikytas perskaičiuojant laisvųjų žmonių atodirbius dvarui į činsą, kuris ir turėjo sudaryti žemės nuomos kainą. Pavyzdžiui, pagal jų apskaičiavimą, vasarą vieno darbininko su dvikinkiu vežimu dienos kainą sudarė 15 kap., moters darbo diena kainavo 5 kap. Susidariusi suma dar buvo sumažinama 10 % valstiečio naudai. Iš tikrųjų pagal baudžiavos laikų normas vyro darbo dienos kaina siekė 1,5 rb., moters – 50 kap. Taigi iš priverstinai pasiliktų žemės nuomininkų dvaras turėjo mažą naudą, todėl pasibaigus 12 metų privalomai nuomai dvarininkai siekė nuomoti žemę kitomis sąlygomis, gauti iš laisvųjų žmonių už nuomą tiek pat, kiek iš kitų nuomininkų.

Baronas teigė, kad tokia situacija pagimdė ydingą reiškinį. Dvaro ir laisvųjų žmonių santykius formavo nesutarimai dėl žemės nuomos. Žemės išpirkimo sąlygos taip ir liko nereguliuotos. Teisinėmis spragomis naudojosi įvairūs patikėtiniai ir šiaip „geschäftmacheriai“, savaip interpretavę 1864 m. liepos 25 d. taisykles, įtikinėję laisvuosius žmones, kad jie gali teikti apeliacijas tol, kol gaus leidimą išsipirkti žemę. Anot jo, dėl šios priežasties laisvieji žmonės visai vilkino galutinai sutvarkyti žemės nuomos reikalus. Pasibaigus privalomam nuomos terminui, jie vengė sudaryti naujas nuomos sutartis, bet taip pat atsisakė pasiimti dvejų metų nuomos dydžio kompensaciją, teikdami apeliacijas visai vilkino laiką ir ne vienus metus nemokamai naudojosi dvarų žeme, įsitikinę, kad ilgalaikė nuoma (ne mažiau kaip 10 metų) paverčia žemę jų nuosavybe. Maža to, laisvieji žmonės pernuomojo žemę kitiems žmonėms už trigubai didesnę kainą nei mokėjo patys.

Laiško autorius pateikė iškalingų dvaro ir kaimo nesusikalbėjimo pavyzdžių, turėjusių įrodyti laisvųjų žmonių „gudravimą“: „Jūsų Šviesybe, leiskite paminėti faktus iš Šiaulių apskrities: į vieną valsčių aiškintis dėl laisvųjų žmonių atvyko taikos tarpininkas. Susirinko žmonės. Taikos tarpininkas klausia, ar pasinaudojote lengvatomis, ar paėmėte iš dvarininko pinigų už dvejų metų nuomą. Visi tyli. Vėl to paties klausia. Tada išeina dviese ir sako: pasinaudojome, paėmėme, davėme dvarininkui kvitą, kad jam pretenzijų neturime. Tarpininkas sako, gerai, akivaizdu, kad esate sąžiningi žmonės, vadinasi, reikalas baigtas. Valstiečiai sako, ne, nebaigtas, mano sūnus dar nepasinaudojo ir mano brolis, kuris pas jį

gyveno ir jam dirbo, taip pat nepasinaudojo <...>. Kitas faktas: ateina pas dvarininką laisvasis žmogus, pateikia kvitą dėl dvejų metų nuomos apmokėjimo ir perduoda [dvarininkui] žemės sklypą. Dvarininkas sumoka jam pinigų. Kitą dieną didžiai nustemba sužinojęs, kad vakar pinigų gavęs valstietis naktį užėmė kitą, didesnę sklypą, kurį atlaisvino buvęs nuomininkas bajoras. Štai jums ir nauja byla“ [9, 50–51v].

Labiausiai von Osten-Sakeno vaizduotę paveikė tai, kad laisvieji žmonės gubernijos prokurorui apskundė Kauno gubernatorių, kuris nepatenkino jų prašymo („matyt, prašė kažko neteisėto“) ir pareikalavo už tai gubernatorių nuteisti. Baronas retoriškai klausė, kaip galima laikytis nustatytų taisyklių, jeigu jos nuolat pažeidinėjamos, valstiečiai naudoja smurtą prieš atvykusius juos kraustyti pareigūnus, ir kas atlygins vietiniams dvarininkams patirtus nuostolius. Jis atkreipė M. Loris-Melikovo dėmesį į tai, kad vietinių dvarininkų ekonominė padėtis ir taip yra „siaubinga“, nes nuo 1863 m. jie vis dar moka kontribuciją ir kitus mokesčius, o nesutvarkyti kaimo ir dvaro santykiai, į kuriuos „čia niekas nekreipia dėmesio“ [9, 52v–53v], dar labiau alina dvarus. Tiesa, baronui labiau rūpėjo ne vietinių dvarininkų bėdos, bet tai, ar dvarai su laisvaisiais žmonėmis pritrauks pirkėją rusą.

SUSITARIMO PERSPEKTYVA

Į laisvųjų žmonių padėtį dvaruose atkreipė dėmesį naujas Kauno gubernatorius Sergėjus Gudimas-Levkovičius, kuriam situacija pasirodė per rimta, kad ją būtų galima įveikti teisinėmis ar drausminimo priemonėmis. 1880 m. žiemą ir ankstyvą pavasarį jis apsilankė visoje gubernijos apskrityse, kalbėjosi su dvarininkais ir laisvaisiais žmonėmis, iš klausė bajorų vadovų, taikos tarpininkų, jų suvažiavimų pirmininkų, taikos teisėjų, policijos viršininkų, prokuroro priežiūros pareigūnų nuomonę ir padarė išvadą, kad problemą gali išspręsti tik dvarininkų bei laisvųjų žmonių abipusis susitarimas dėl žemės išpirkimo. Kitaip tariant, jis siūlė įgyvendinti 1864 m. liepos 25 d. taisyklių nuostatą, kuria dvaras ir kaimas negalėjo pasinaudoti, nes nebuvo sukurtos valstybinio kredito laisviesiems žmonėms taisyklės. Gubernatoriaus siūlymams asmeniniuose pokalbiuose pritarė teisingumo, vidaus, finansų ministrai ir kiti aukšti valdininkai, jie iškėlė šį klausimą į ministerijų lygį [9, 39v–40v]. Apsikeitimas nuomonėmis rodė, kad valdžia ir bajorai nenusiteikė radikaliems pokyčiams dėl palyginti nedidelės, geografiškai koncentruotos socialinės grupės. Oficialiais duomenimis, 1881 m. Šiaurės vakarų gubernijose gyveno 34 tūkst. laisvųjų žmonių (vyrų), kurie turėjo nuomininko statusą, Pietvakarių gubernijose – tik apie 4 tūkstančius. Jų situacija dvaruose buvo skirtinga. Vien Kauno gubernijoje dvarų žemėje gyveno 4 356 laisvųjų žmonių šeimos, iš jų 416 šeimų buvo priverstos trauktis iš dvarų savo ar ne savo noru, 1 083 šeimos vienaip ar kitaip sutarė su dvarininkais dėl žemės nuomos ar jos įsigijimo (žemę iš dvaro pirkė 145 šeimos), bet 2 016 šeimų sprendė konfliktus su dvarininkais per valdines įstaigas, o 850 šeimų gyveno dvarų žemėje „savavališkai“, už ją nemokėdamos. Tokiu būdu Kauno gubernijos dvaruose buvo užimta ir neefektyviai naudojama 78 836 deš. žemės [3, 31v–32, 186–186v].

Kaip padaryti galą šiai situacijai svarstyta įprastai: atitinkamos ministerijos rengė siūlymus, valdžia klausė Vakarų gubernijų generalgubernatorių, administratorių, gubernijų bajorų vadovų, taikos tarpininkų, valstiečių reikalų įstaigų nuomonių, į kurias buvo atsižvelgiama rengiant įstatymus. Finansų ministro Samuilo Greigo pateikto įstatymo projekto svarstymas sukosi ties keliais klausimais. Diskutuota, ar laisviesiems žmonėms taikyti neterminuotos nuomos principą, kaip sentikių atveju numatė 1876 m. gegužės 22 d. įstatymas, kol dvarininkas nuspręs, ar parduos jiems žemę. Tai reikštų apribotą dvarininkų teisę į privačią nuosavybę ir jų pajamas suteikiant valstybės kreditą laisviesiems žmonėms, nustatant

išperkamos žemės kainas. Šiais klausimais nuomonės skyrėsi, tačiau buvo akivaizdu, kad dvarininkams teks perleisti dalį žemės laisviesiems žmonėms.

Vilniaus generalgubernatorius Eduardas Totlebenas, apibendrinęs Kauno gubernijos valdininkų ir bajorų vadovų nuomones, aiškiai įvardijo situaciją, susiklosčiusią dvarų santykiuose su laisvaisiais valstiečiais. Jis teigė, kad dvaro ir kaimo nesutarimą išprovokavo vyriausybės ir vietinės valdžios padarytos klaidos įgyvendinant šiaip racionalų įstatymą. Lemtinga klaida buvo ta, kad vyriausybė nevykdė pažado priimti įstatymą dėl valstybinio kredito laisviesiems žmonėms, siekusiems įsigyti nuomojamą žemę. Laisvųjų žmonių elgseną taip pat veikė nesutvarkytos teisinės procedūros, supainiotos teismų ir valstiečių reikalų įstaigų kompetencijos, valstiečių neišprusimas, savo teisių ir pareigų nesuvokimas, suinteresuotų žmonių manipuliavimas valstiečių sąmone. Jam nekėlė abejonių laisvųjų žmonių klausimo aktualumas, neatidėliotinas jo sprendimas, tačiau vietos valdininkai patarė atsargiau spręsti žemėvaldos problemas krašte, kuriame dėl politinių priežasčių susiklostė specifiniai nuosavybės santykiai. E. Totlebenas šiuos santykius laikė netinkamais, prieštaraujančiais ekonomikos principams, nors būtent valdžia apribojo bajorų žemėvaldos teises ir sudarė sąlygas buvusiems baudžiauninkams virsti ūkininkais dvarininkų ekonominio smukdymo sąskaita. Vakarų gubernijų bajorams žemvaldžiams agrarinė reforma reiškė privачios nuosavybės nestabilumą be aiškesnės ekonominės perspektyvos. Jie buvo priversti siaurinti ūkį, susitaikyti su senkančiu pajamų šaltiniu – žemės nuoma, kuri užėmė svarbią vietą dvarų pajamų struktūroje. Bajorų žemvaldžių spaudimo politika skatino „nesantūrius“ valstiečių lūkesčius, prasilenkiančius su agrarinės reformos nuostatomis. Jo manymu, suteikti laisviesiems žmonėms galimybę neterminuotai įsitvirtinti dvarų žemėje, reikštų ir toliau skatinti nuosavybės santykių neskaidrumą, koks susidarė įgyvendinant reformą. Laisvieji žmonės nesiliaus tikėjęsi įsigyti žemės lengvatinėmis sąlygomis, o tai stabdys ekonominę raidą. Be to, būtų pavojinga palaikyti valstiečių įsitikinimą, kad vyriausybė priversta jiems nusileisti, juolab kad 1879 m. vidaus reikalų ministras viešai paskelbė apie privачios nuosavybės neliečiamumą ir paneigė gandus, kad valstiečiai gaus papildomai žemės. Finansų ministro siūlomo įstatymo straipsnis dėl neterminuotos žemės nuomos vėl sukels neramumus, neterminuotos nuomos pradės reikalauti ir tie laisvieji žmonės, kurie buvo iškraustyti iš dvarų ir kuriems 1864 m. įstatymas nebus taikomas. Generalgubernatorius taip pat nuogąstavo, kad, pritarus finansų ministro siūlymui, susidarys precedentas, kai nuomojamas dvarų žemes pradės savintis kiti jų naudotojai, amžninieji činšininkai, laisvieji nuomininkai. Todėl jis siūlė laikytis 1864 m. liepos 25 d. įstatymo, tik parengti laisvųjų žmonių kreditavimo taisykles, o norintys tapti nuomojamos žemės savininkais galės ją įsigyti, juolab kad tarp jų esama nemažai pasiturinčių ūkininkų [3, 133–139]. Vidaus reikalų ministras M. Loris-Melikovas taip pat palaikė dvaro ir kaimo laisvu noru pasiekto susitarimo idėją ir pritarė, kad, neįvykus laisvam susitarimui dėl žemės pirkimo ar jos nuomos, laisvasis žmogus turės pasitraukti iš dvarininko žemės [3, 181–182].

Patys dvarininkai buvo suinteresuoti kuo greičiau stabilizuoti santykius su laisvaisiais žmonėmis, tačiau nepažeidžiant privачios nuosavybės teisių. Jie sutiko, nelygu nauda dvarui, žemę parduoti arba nuomoti pagal sutartį, bet taikyti regione nusistovėjusias laisvos nuomos kainas. Tarpusavio ginčus dėl žemės jie siūlė spręsti bendruose teismuose, kad sutrumpėtų ginčų svarstymas, o laisvieji žmonės nesijaustų buvę baudžiauninkai, kurių teises gina valstiečių reikalų įstaigos. Kiti būdai perleisti žemę laisviesiems žmonėms bajorams žemvaldžiams buvo nepriimtini. Jie neabejojo, kad valstiečiai, jeigu tik norės ūkininkauti, susitaikys su žemės nuomos sąlygomis – jeigu nebus nuomos kainų konkurencijos, liks prie dabartinių dvarų, nes

esant vienodai nusistovėjusiai nuomos kainai jiems bus nenaudinga nuomoti žemę iš kito savininko, kitaip tektų patirti persikraustymo išlaidų [3, 188v–192].

Naujas vidaus reikalų ministras Nikolajus Ignatjevas nuo M. Loris-Melikovo kurso laisvųjų žmonių klausimu iš esmės nenukrypo. Klausimas buvo parengtas, nuomonės išklautos. 1881 m. gruodžio 31 d. jo aprobuotas raštas buvo įteiktas Kaimo gyventojų padėties sutvarkymo vyriausiojo komiteto valdytojui. Kaip ir jo pirmtakas, jis nematė reikalo keisti įstatymo ir kurti precedentą, kuriuo norės pasinaudoti kitos kaimo gyventojų grupės ir pradės reikalauti naujos žemės bei įvairių lengvatų. N. Ignatjevas išsakė galimybę centro, vietos valdžios ir bajorų vadovų bendromis pastangomis pasiekti dvarų savininkų ir laisvųjų žmonių susitarimą dėl žemės pirkimo, nustatyti racionalią kainą, didesnę už išpirką, kurią mokėjo buvę baudžiauninkai. Vietos valdininkai teigė, kad laisvieji žmonės sudarė pasiturintį kaimo gyventojų sluoksnį. Neabejota, kad būtina laisvuosius žmonės galutinai atskirti nuo dvaro, sudaryti sąlygas jiems tapti nepriklausomais ūkininkais [3, 325–326v]. Dvarininkai pateko į situaciją, kai kelias į laisvąją žemės rinką jiems reiškė socioekonominį kompromisą ir neišvengiamus nuostolius.

N. Ignatjevas dar surengė pasitarimus su Kauno ir Vilniaus gubernijų, Panevėžio ir Telšių apskričių bajorų vadovais, Vakarų gubernijų generalgubernatoriais. Bajorų vadovai pareiškė, kad žemvaldžiai sutiktų parduoti žemę laisviesiems žmonėms arba ją nuomoti aukštesnėmis nei iki šiol kainomis, nes yra pasikeitusi žemės rinkos kaina. Jeigu vyriausybė šiai kaimo gyventojų grupei suteiktų kreditą, žemvaldžiai neprieštaraus ir sutiks žemę parduoti 35 % žemesnėmis nei rinkos kainomis ar ją nuomoti, nustačius kiek aukštesnę (5 % nuo sumažintos išpirkos kainos) nuomos kainą. Dar vieno pasitarimo prirėkė kainoms sureguliuoti (jos buvo nustatytos trečdaliu mažesnės už rinkos kainas ir diferencijuotos pagal regionus), žemės pirkimo ir nuomos sąlygoms aptarti [3, 327–331, 341v].

Kaimo padėties sutvarkymo vyriausiasis komitetas atkreipė dėmesį į neišvengiamai kilsiantį klausimą, kas iš laisvųjų žmonių galės, o kas negalės siekti dvarų žemės. Jo narių manymu, paskelbus naują įstatymą, dviprasmiškoj padėty atsidurtų dvarininkai ir laisvieji žmonės, sudarę laisvanoriškos nuomos sutartis. Žemvaldžiams tektų ardyti nusistovėjusius santykius, o paklusę 1864 m. įstatymo reikalavimui žmonės atsidurtų blogesnėje padėtyje už nepaklusnius, nes sutarčiai nepasibaigus negalėtų pirkti žemės ir negautų valstybės kredito. Komitetas siūlė naujajame įstatyme neužsiminti nei apie klusnius, nei apie tuos, kurie išsikėlė iš dvarų arba buvo iškeldinti, taip pat apie tuos, kurie dvarų žemėje apsigyveno po 1864 metų. Siūlymus, kaip ateityje išspręsti šią opią problemą, turėjo parengti vidaus reikalų ir finansų ministrai, tačiau valdžia atsisakė juos viešai svarstyti. Išimtis, kurią sutiko aptarti įstatyme, buvo jo netaikymas dvarininkams, po žemės dalybų likusiems su 100 deš. dirbamos žemės, sudariusios jų vienintelę nuosavybę [7, 345–346, 348v]. Kaip svarstymų rezultatas 1882 m. birželio 6 d. buvo paskelbtas įstatymas „Apie Vakarų krašto buvusių laisvųjų žmonių žemėtvarką“ [18]. Jį sudarė Kaimo padėties sutvarkymo vyriausiojo komiteto parengti siūlymai, papildę 1864 m. liepos 25 d. įstatymo 15 straipsnį, aptariantį galimybę gauti valstybės paramą ir išsipirkti žemę. Įstatymas buvo skirtas Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų antrosios kategorijos laisviesiems žmonėms. Jiems buvo leista iki 1885 m. balandžio 23 d. susitarti su dvarininku: nusipirkti jo žemę arba sudaryti 6 metų nuomos sutartį. Po šios datos atsisakantys pasirinkti vieną ar kitą būdą sureguliuoti santykius su dvaru per metus turėjo iš jo išsikraustyti arba bus iškeldinti policijos. Įstatymas buvo aktualus tiems, kurie gyveno dvaruose be sutarčių ir kurių sutartys netrukus turėjo pasibaigti. Įstatymas nustatė diferencijuotas žemės pardavimo ir nuomos kainas, valstybinio kredito ir

žemės išpirkimo sąlygas, dvaro ir laisvųjų žmonių ginčų sprendimo būdus. Valstybė pažadėjo 49 metams suteikti kreditą išpirkti 85 % žemės, 15 % žemės išpirkos turėjo padengti patys valstiečiai. Dvarininkams buvo suteikta teisė sukeisti išperkamus sklypus, jeigu jie sudarė rūžius ir trukdė dvarų žemėnaudai.

L. Mulevičiaus tyrimas rodo, kad laisviesiems žmonėms suteikta pasirinkimo galimybė išjudino jų atsiskyrimo nuo dvaro procesą, nors jis vyko lėtai bei skausmingai. Dalis laisvųjų valstiečių dvarų žemę išsipirko, dalis tai padaryti neišgalėjo ir liko be žemės, tik mažuma pasiliko jos nuomininkais [24]. Dvarui liko neišpirkta valstiečių žemė, tačiau stiprūs ūkininkai prisidėjo prie dvarų nuosavybės apkarpyimo.

IŠVADOS

Baudžiavos panaikinimas Vakarų gubernijų dvarams reiškė žemės pasidalijimą ne tik su valstiečiais baudžiauninkais. Dvarininkų privačiai nuosavybei išlaikyti trukdė išsiskynę feodaliniai santykiai. Prie stambių dvarų buvo pririšti vadinamieji laisvieji žmonės, neturėję baudžiauninko statuso. Šie specifiniai dvaro žemės nuomininkai užėmė nedidelį arealą – pirmiausia žemaitiškas apskritis, taigi buvo „lietuviškas“ reiškinys. Baudžiavos panaikinimo reforma formaliai su jais nebuvo susijusi, tačiau reformos įgyvendinimas vertė reguliuoti santykius su dvaru.

Apibrėžtais dvarininkų ir laisvųjų žmonių santykiais buvo suinteresuotos abi šalys, tačiau skirtingi interesai lėmė dvaro ir kaimo nesusikalbėjimą. Dvarui nebuvo naudos iš prie jo prisirišusių nuomininkų, reikalavusių žemės pusvelčiui. Laisvųjų žmonių netenkino nuomininkų statusas, iš kurio jie visaip vadavosi. Kaip ir buvę baudžiauninkai, jie siekė dvarų žemės ir ūkinio savarankiškumo. Dvaro ir laisvųjų žmonių susipriešinimą stiprino netikusi laisvųjų žmonių identifikacija ir imperijos valdžios negebėjimas įvertinti pavojų, kylantį iš suvaržytų socialinių santykių. Lietuvos dvaro ir laisvųjų žmonių kova dėl žemės, kaip jokios kitos valstiečių grupės ir dvaro santykiai, rodė ne tik nesėkmingos agrarinės visuomenės modernizacijos priežastis. Ji išryškino pobaudžiavinio dvaro situaciją, į kurią jis pateko dėl valdžios, dvarininkų ir kaimo laikysenos.

Priešiškus kaimo ir dvaro santykius programavo stambių dvarų savininkai, pergrupavę dvarų gyventojų socialinę struktūrą. Laisvųjų žmonių atžvilgiu valdžia taikė nenuoseklią politiką. Dvaro ir laisvųjų žmonių santykių problemos sprendimą ji atidavė dvarininkams, pasiūliusi būdą stabilizuoti santykius remiantis ilgalaikę privaloma nuoma ir laisvo susitarimo idėja, kuriai įgyvendinti delsė kurti instrumentus. Stambūs dvarininkai ir valdžia neįvertino valstiečių „užsispyrimo“, provokavusio neramumus, o teisinės priemonės juos paveikti buvo neveiksmingos.

Šioje situacijoje stambūs dvarininkai užėmė privačios nuosavybės gynimo poziciją. Ji nebuvo pasyvi, dvarininkai veikė pagal numatytus įstatymus. Dešimtmečiais trunkantys ginčai su laisvaisiais valstiečiais retai baigdavosi santykių stabilizacija, dėl šios priežasties dvarininkai žemės neprarado, tik negalėjo ekonomiškai palankiai ja disponuoti. Žemė, kurią teko atiduoti pirmosios kategorijos laisviesiems žmonėms, šiek tiek apkarpė dvarininkų žemėvaldą. Bajorų sutikimas parduoti žemę nedrausmingiems nuomininkams už žemesnę nei rinkos kainą ir taikant valstybės kreditą reiškė tam tikrą kompromisą, už kurį turėjo sumokėti valstiečiai.

Šaltiniai ir literatūra

- [1] Дело Ковенского губернского предводителя дворянства Александра Миллера. *Rusijos valstybinis istorijos archyvas*, f. 1283, 1 dp, 1899, b. 40, l. 1–4.
- [2] Дело о вольных людях второго разряда Западных губерний, живущих на владельческих землях. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 378, Bs. 1875, b. 1675, I dalis.
- [3] Дело о вольных людях второго разряда Западных губерний, живущих на владельческих землях. LVIA, f. 378, Bs. 1875, b. 1675, II dalis.
- [4] О представлении уездными предводителями дворянства ведомостей со сведениями о землевладельцах русских, поляках и немецкой национальности, имеющих не менее 500 десятин земли. LVIA, f. 378, Bs. 1900, b. 341 (Šiaulių ir Raseinių apskritys).
- [5] О сопротивлении жителей деревни Каролуны и Наркуны судебному приставу Киселевичу при выселении их из участков помещицы Нартовской. LVIA, f. 378, Bs. 1875, b. 383.
- [6] Относительно назначения новых председателей мировых съездов с возложением на них должностей предводителей дворянства и о размерах назначенного им содержания. LVIA, f. 378, Bs. 1864, b. 334.
- [7] По вопросу об устройстве вольных людей вообще. LVIA, f. 378, Bs. 1863, b. 1834.
- [8] По всеподданнейшему прошению поверенного крестьян Ковенской губернии Крожской волости Александра Нарбута о защите от притеснений землевладельца. LVIA, f. 378, Bs. 1877, b. 576.
- [9] По заявлениям помещика Ковенской губернии Ивана Довгирда о предполагаемых со стороны крестьян его имения насильственных действиях, а также о беспорядках вообще между крестьянами Манкунской волости Росиенского уезда и других местностей Ковенской губернии. LVIA, f. 378, Bs. 1880, b. 660.
- [10] По прошению крестьян Тельшевского уезда Грузиловской волости об отобрании у них земли управлением имением графа Тишкевича. LVIA, f. 378, Bs. 1875, b. 1229.
- [11] По прошению поверенного вольных людей Ковенского уезда Эйрагольской волости им. Чехова Казимира Венцлава о скорейшем решении Мировым съездом дела о поземельном устройстве сих людей. LVIA, f. 378, Bs. 1878, b. 579.
- [12] По прошению помещика Антона Медекши о выселении из имения его крестьян Петкевича, Убановича и братьев Каупайтисов. LVIA, f. 378, Bs. 1879, b. 686.
- [13] По прошению помещицы Эмилии Клионовской о возвращении ей участка земли, предоставленного крестьянину Иосифу Пенику. LVIA, f. 378, Bs. 1876, b. 961.
- [14] По телеграмме Ковенского губернатора о назначении воинской экзекуции возмущавшимся вольным людям имения Куртовлян, а также о неповиновении вольных людей в других местностях. LVIA, f. 378, Bs. 1878, b. 645.
- [15] По ходатайству крестьян Троковского уезда Евьевской, Семелиской и Троковской волостей и мещан Ленкова, Шниткова и др. об ограждении их от стеснений, делаемых им владельцами по аренде земли. LVIA, f. 378, Bs. 1875, b. 1313.
- [16] По ходатайству поверенных крестьян Шавлянской волости Шавельского уезда Ивана Янкунаса, Марцияна Новицкого и Каетана Ромейкиса о разборе прав их верителей на надел землею в имении Дыкторышки помещика барона (Фридриха) фон Эльсена. LVIA, f. 378, Bs. 1876, b. 1012.
- [17] *Полное собрание законов Российской империи*, собр. 2, т. 22, ч. 1, №. 21242.
- [17.1] Т. 36, ч. 2, №. 37426.
- [17.2] Т. 39, ч. 1, №. 41109.

- [17.3] T. 40, ч. 1 №. 42495.
- [17.4] T. 54, ч. 2, №. 59989.
- [18] *Полное собрание законов Российской империи, собр. 3, т. 2, №. 937.*
- [19] *Список высланным их края землевладельцам Ковенской губернии, имения коих на основании указа 10 декабря 1865 г. подлежат обязательной продаже, б. д., б. в., с. 1, 8.* Čekuvos (taip pat J. Šemetos Diktariškių dvaras Šiaulių apskrityje) dvaras buvo įtrauktas į privalomai parduodamų dvarų sąrašą.
- [20] BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Kova dėl žemės: dvarininkų ir dvarų valstiečių nuosavybės santykiai panaikinus baudžiavą (XIX a. 7–8 deš.). *Lituanistica*, 2014, t. 60, Nr. 3(97), p. 145–167.
- [21] BIČKAUSKAS-GENTVILA, Leonas; KNIŪRAITĖ, Vida. *Baudžiavos panaikinimas Lietuvoje*. Vilnius, 1994.
- [22] MULEVIČIUS, Leonas. Lietuvos valstiečių judėjimas 1864–1904 metais. Iš: M. Jučas, L. Mulevičius, A. Tyla. *Lietuvos valstiečių judėjimas 1864–1914 metais*. Vilnius, 1975.
- [23] MULEVIČIUS, Leonas. Laisvųjų žmonių kova dėl žemės Lietuvoje 1864–1882 metais. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius, 2003, p. 215–251.
- [24] MULEVIČIUS, Leonas. Laisvųjų žmonių žemėvalda Lietuvoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius, 2003, p. 252–286.
- [25] ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, П. А. *Отмена крепостного права в России*. Москва, 1968.

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

The struggle for land: the relations of the manor and free people resolving questions of land ownership in the 2nd half of the 19th century

Summary

The article discusses the relations of the owners of large manors and free people, renting the manor's land after the abolition of serfdom. Most of the free people lived in manors of the Kaunas Province (Samogitia and the district of Panevėžys) and the Trakai district of the Vilnius Province.

The estate had no benefit from the free people, demanding land for almost nothing. Free people were not satisfied with the status of tenants, from which they were setting themselves free in various ways. Just as the former serfs, they wanted the land of the estates and sought economic self-sufficiency. The unsuitable identification of free people and the inability of the imperial government to assess the risks, arising from constrained social relations, strengthened the confrontation of the manor and the free people. The struggle for land of Lithuania's manor and free people showed the unsuccessful modernization of the agrarian society. This battle highlighted the situation of the after serfdom estate into which it fell due to the miscommunication of the government, landowners and villages.

The owners of the large estates, after redeploying the social structure of the population of the estates, programmed the hostile relations between the village and estate. In regard to the free people the authorities applied inconsistent policies. They gave the landlords, who proposed the stabilization of relationships through a long-term binding lease agreement and the idea of free contract, for the implementation

of which they delayed the creation of legal and financial instruments, the decision of the solution for the problem of the estate and free people. The owners of large estates and the government did not evaluate the determination of the peasants to get land, provoking their resistance, while the legal measures to affect the free people were ineffective.

In this situation, the owners of large estates took up the position of the defense of private property. It was not passive, but fit within the framework of the law. The disputes with the free people lasting decades rarely ended in the stabilization of relationships. For this reason, the landlords did not lose their land, but could not use it in an economically favourable way. The land, which had to be given away to some of the free people, slightly reduced the land ownership of the landlords. The consent of the nobles to sell land to insubordinate tenants at lower than the market price and applying state credit meant a certain compromise, for which the peasants had to pay.

Key words: the abolition of serfdom, agrarian society, landlord, free people, binding lease, struggle for land, confrontation